

NYELVVÁLTOZATOK KEVEREDÉSE SZEGED VÁROS TANÁCSÁNAK ELSŐ JEGYZŐKÖNYVÉBEN

NÉMETH MIKLÓS

Szeged város tanácsának első jegyzőkönyve értékes nyelvemlék, amelyet bárki tanulmányozhat a levéltári forrás betűhív kiadását ugyanis elvégezte Bratinka József és Szigeti Ferenc (Bratinka–Szigeti 1991). A nyelvemlékcsoport alapos, monografikus földolgozása eddig nem történt meg, pedig a szövegeknek nagy a forrásértéke a XVIII. századi beszélt és írott nyelvváltozatokkal kapcsolatban. A jegyzőkönyvben található szövegek sok szempontot kínálnak a kutatók számára: mindenekelőtt szembeötlő az iratok kétnyelvűsége: a magyar és latin elemek keveredése egy-egy határozaton, mondaton, szóalakon belül a nyelvi interferenciák kutatását teszi vonzó feladattá. Másfelől a szövegek különböző regiszterekbe tartoznak: tanulmányozható bennük az akkori beszélt nyelv, a hivatali nyelv, sőt korábbi időszakok megmerevedett esküformulái is. A nyelvjárási jelenségek vizsgálata nyelvjárástörténeti tanulságokkal kecsegtet, de még érdekesebbek a nyelvjárási jelenségek előfordulásából levonható szociolingvisztikai tanulságok: mely jelenségek számíthattak normán kívüllinek, stigmatizáltak, kerülendőnek, és melyeket éreztek a szövegeket lejegyző írnokok a normával összhangban lévőnek. A középmagyar kor írnokainak egységes nyelvváltozat iránti határozott igényéről és azt célzó törekvéseikről sokan írtak, talán legrészletesebben Papp (1961).

Ezekre a kérdésekre egy monográfia adhat majd választ. E tanulmány keretei között csak arra vállalkoznék, hogy néhány szöveg kiválasztott nyelvi jelenségein bemutassam az egymás mellett élő akkori nyelvváltozatok különböző presztízsértékét. A kevésbé értékesnek tekintett dialektális változat mindenekelőtt a hangtani jelenségekben és -kisebb mértékben- az alaktan terén különülhetett el az írnokok által presztízs változatnak tekintett „egységes” hivatali-közigazgatási nyelvtől, ezért a különböző nyelvváltozatoknak a rendszerben elfoglalt helyét főleg ezeken a nyelvi szinteken érdemes vizsgálni.

Az egyik legfontosabb kérdés, hogyan viszonyultak az írnokok annak a területnek az egyedi nyelvjárási sajátságaihoz, amelyen éltek. Ez a kérdés mindenekelőtt bizonyos fonetikai természetű változók vizsgálatával válaszolható meg. Vajon mekkorák a különbségek a terület XVIII. századi dialektusa és a városi tanácsi írnokok saját nyelvváltozata között, fellelhető-e a különbségekben valamiféle rendszerszerűség, tudatosság? Milyen szociokulturális tényezők befolyásolják az írnokok nyelvi megoldásait?

Fonetikai változók

Az *ě* – *ö* szembenállás

Az *ö*-zés a szeged környéki nyelvjárás egyik legjellegzetesebb vonása, amely a XVIII. században már igen kiterjedt, ezt bizonyítja Inczeffi (1959). Az általa idézett Benkő (1957) egyértelműen azt állítja, hogy a szeged környéki *ö*-zés a XVI. század második fele óta nagyon keveset változott, és hogy a XVI–XVII. századi iratok *ö*-zése nagyon hasonlít a mai nyelvjárási beszélőkéhez. Ha elfogadjuk kiindulási alapnak a fentieket, akkor össze kell vetnünk a magisztrátusi jegyzőkönyvek labializálását a helyi dialektus *ö*-ző formáival.

A jegyzőkönyv első néhány jogügyletet tárgyaló szövege (e vizsgálat korpusza) viszonylag kis számban tartalmaz *ö*-ző szóalakokat.

Az első határozatban a következő szóalakokat találjuk: *Tömösváry János József, (szabadságunk) ellenközőinek*. Ezekkel szembeállítható az irat *egyebb, veszedelmesen, említet, nemes* szóalakja, amelyek nem mutatják a várható *ö*-zést.

A második irat *ö*-ző alakja: *követközőt*. Ezzel szemben illabiális változatot jegyvez le az írrok a következő szóalakok estében: *veszekedéseknek, nevezet* (háromszor fordul elő), *említet, törvényessen, veszekedésekbe 'n, csendességet, felhaborítván, tizenkét, ki teczet, let légyen*.

A harmadik dokumentum nem tartalmaz *ö*-ző szóalakot, de *ě*-zőt igen: *törvényessen, emlékezik, tett, el tökélltet*.

A negyedik perirat *ö*-ző alakjai: *követközendőképpen, főső Városi Korcsmán, előnkben (adatván), követközőt*, ezekkel szemben *ě*-zők: *verekedtenek, említet* (kétszer), *el tökélltet, veszekedések, nevezet* (kétszer), *cselekedte, jelen, meg bizonyítani, meg esküdtetet, törvényessen, veszekedésnek, verekedéseknek, megh atalkodott, ezen*.

Az adatok első átnézése is meggyőz bennünket arról, hogy a nyelvjárasterületre jellemző *ö*-ző tendencia nem érvényesül a jegyzőkönyvekben a dialektusra jellemző viszonylagos következetességgel, az *ö* megterheltsége alacsony. A jegyzőkönyveket készítő írástudók tehát nem alkalmazkodnak a terület nyelvjárásához, az *ö*-zést mintha szándékosan kerülnék-mégha ez nem is sikerül nekik teljes következetességgel. Mit mond a mennyiségi vizsgálat az *ě* – *ö* változatok elterjedtségéről? A vizsgált iratokban a változó helyén kilencszer jelentkezik az *ö* változat és 43 helyen az *ě* változat. A szövegek lejegyzői tehát megfordították a dialektusra jellemző megterheltségi mutatót: előnyben részesítik az *ě* változatot az *ö*-vel szemben. Mi lehet az oka ennek a bizonyosan tudatos törekvésnek?

Valószínűleg nem érezték a szövegek funkciójához illőnek a nyelvjárási beszélt változatot, és egy magasabb presztízsű nyelvváltozatot próbáltak használni egy többé-kevésbé egyetemes norma ismeretében. A szegedi nyelvjárásnak azt a sajátosságát igyekeztek kerülni, amely talán a területi változatnak legfeltűnőbb jellemzője – még ma is –, és amelyben a köznyelvtől való legjelentősebb eltérést látták (Hasonlóan ír erről egy-két évtizeddel későbbi jegyzőkönyveket elemezve Inczeffi 1959 is). A város alkalmazásában álló deákok tehát ugyanúgy tisztában voltak a szegedi nyelvjárás és a köz-

nyelvi norma eltéréseivel, mint a későbbi korok embere. Ahhoz azonban, hogy választani tudjanak az egyes nyelvváltozatok között, ismermiük kellett a szegedi nyelven kívül egy másik nyelvváltozatot is: ez lehetett saját anyanyelvjárásuk, ha nem esett egybe a szegedi tájnyelvvél, de lehetett az egységesülő magyar köznyelv is, amelyet vándorlásaik során sajátítottak el. Nyilvánvaló, hogy ha csak a helyi dialektális változatot beszélték volna, akkor nem láthatták volna kívülről azt, felmérve a legfontosabb eltéréseit a köznyelvtől. Az *ö-ző* alakok előfordulása összesen öt szóalakhoz köthető: *Tömösváry, ellenközöinek, követközöt, fölső, elönkben*. Mivel az egyik szóalak kétszer is előfordul, a változó az *ö* értéket szigorúan véve csak hét különböző pozícióban veszi fel. Nagyon érdekes a *Tömösváry* név *ö-zése*, hiszen ugyanezen személynév még sokszor fölbukkan a jegyzőkönyvekben, de többször *Temesváry* alakban. A névként használt szóalak tehát ugyanúgy képes a változásra a labializáló tendencia szempontjából, mint a közszók. Ez mindenképpen arra utal, hogy nagyon erős, általános tendencia volt a szegedi köznyelvben a kérdéses változó *ö*-vel való helyettesítése, amelynek még az egyébként igen statikus hangalakú tulajdonnevek sem tudtak ellenállni. Ráadásul a tárgyalt név hivatalos okiratban tűnik föl hol *ö-ző*, hol *ë-ző* alakban, abban a műfajban, amelynek meghatározó tulajdonsága a pontosság.

A jegyzőkönyv *ö-zésében* mutatkozó következetlenséghez érdekes adalékul szolgálhat az a tény, hogy a *Tömösváry* név *ë-ző* alakban fordul elő latin szövegek környezetben és az első vizsgált irat magyar kontextusában viszont *ö-ző* változatát láthatjuk. Később latin szövegek környezetben is előfordul *Tömösváry* alakváltozata, úgyhogy valószínűnek látszik, hogy nem a kontextuális tényezőktől függ, melyik változatát használja a lejegyző. Sokkal valószínűbb az a föltevés, hogy az eredetileg használt *Tömösváry* nevet nyelvjárási ferdítésnek érezte az íródeák, és hiperkorrekcióval a maga *ë-ző* normája szerint alakította át önkényesen a nevet. Ha ez így történt, akkor igen erős volt a köznyelvhez igazítás igénye a jegyzőkönyv írójában/írójában – ezt az *ö-ző* alakok más helyeken tapasztalható kerülése is mutatja.

Az *ö-zésen* belül külön jelenségként kezelendő az *é – ő* változatok szembenállása. Az utóbbi változatra egy példával szolgálnak a vizsgált dokumentumok: *elönkben adatván*, ennek olvasata: *elönkben adatván*. Az *é – ő* váltakozásra más példát nem találtam a határozatokban.

A magánhangzók nyíltsági foka

A magánhangzók nyíltsága nem sok eltérést mutat a terület későbbi nyelvállapottaihoz viszonyítva. Az eltérések domináns esete az, hogy a XVIII. század eleji változatok zártabbak, mint a maiak. Erre több példát találunk a szövegekben, mindenekelőtt a felső nyelvállású mély magánhangzók megterheltsége nagy a középső nyelvállásúak rovására. Ez a fonetikai jelenség a tövekben is jelentkezik, de nem ez a domináns: pl. *fujtogatták*. A zártabb mássalhangzók jelentkezése mindenekelőtt a határozóragoknak egy jól meghatározható csoportjához köthető: a szövegekben nem találkozhatni a *-ból/-ből, -tól/-től, -ról/-ről* alakú határozóragokkal, amelyeket mindig a zártabb magánhangzójú variánsok helyettesítenek: pl. *circumstanciákból, indiciumokból, akara-*

tunkbúl, Tanácsbúl, funktiojátúl, törvényeitül, hatalmasságárúl, félelmetül stb. Ezeknek a zártabb határozóragoknak a kizárólagosságát jelzi, hogy nem is találkozunk a középső nyelvválású magánhangzót tartalmazó változataikkal. Az, hogy nem helyettesítették őket más variánszal, jelzi, hogy a deákok egyáltalán nem érezték regionalizmusnak ezeket a fonomorfológiai változatokat, tehát az egységes köznyelv regiszterébe tartozónak tekintették őket. A fenti határozóragok nyíltabb változatai csak ezen időszak után kezdheték kiszorítani a köznyelvből a korábban egyeduralkodó zártabb változatokat. A fenti határozóragoknak középső nyelvválásúvá válása Bárczi (1963) szerint is sokáig elhúzódott.

A mainál zártabb magánhangzók fordulnak elő a *plebanusunknak* (két előfordulás), *késit, üt* szóalakokban. Az utóbbi két változat a dialektusokban, nem standard megnyilatkozásokban ma is gyakori. A *plebanus* latin jövevényszavunk *u*-ja nem vált még nyíltabbá ebben a dialektusban, bár a *plebanos* alakra már 1517-ből van példa. Másfelől még a XIX. században is adathatóak az *-us* végződést változatlanul hagyó alakok. (Benkő 1976: 225).

A mainál nyíltabb fokú magánhangzóra egyetlen szóalakban van példa: *várasunknak*. Ez az egyetlen eset mutat arra a jelenségre, amely a nyelvterület keleti-délkeleti területét érintette, és amelyet a XVI. századtól lehet írásos emlékekkel szemléltetni (Benkő 1957 „mezőségi *a*-zás” néven említi ezt a fonetikai jelenséget).

A jelenség a *város* esetében sem érvényesül kizárólagosan: az első iratban *Nemes Város*-ról esik szó. A jelenség tehát igen szórványosnak tekinthető, éppen ezért a megítéléséről sem lehet semmit állítani – nem olvasható ki az adatokból a beszélők, lejegyzők értékszemelete.

A mássalhangzók

A mássalhangzók tekintetében jóval kevésbé jelentősek a különbségek a magyar területi és szociális változatok között, mint azt a magánhangzók esetében láttuk. Éppen ezért az írnokok értékvalasztása a szövegek mássalhangzóinak előfordulásaiban sokkal kevésbé érhető tetten. Az egyedüli jellemző mozzanat, hogy a lejegyzéskor rögzítik a magánhangzóközi helyzetben megkettőződő mássalhangzókat: *világossan, törvényesen, tellyessen* stb, nem tekinthették tehát a jelenséget normasértőnek az írnokok. Ha az lett volna, igyekeztek volna jobban eltüntetni nyomait írott szövegműveikből.

A néhány kiválasztott szöveget csupán egyetlen szempont alapján vizsgáltam. Mindenképpen érdemes lenne a jegyzőkönyvek szövegeit a különböző nyelvváltozatok egymáshoz való viszonya szempontjából tovább kutatni, hiszen a hivatali „bikkfa-nyelv”, a tanúvallomásoknak a beszélt nyelvet idéző szövegei, a korábbi időkből fennmaradt esküformulák mind-mind érdemes tárgyai lehetnek a részletes vizsgálatnak. Vonzó feladat lenne a szövegek kétnyelvűségének a magyar kifejezőmódra gyakorolt hatását kutatni.

IRODALOM

- Bárczi Géza 1963: *A magyar nyelv életrajza*, Budapest, Gondolat.
- Benkő Loránd 1957: *Magyar nyelvjárástörténet*, Budapest, Tankönyvkiadó.
- Benkő Loránd szerk. 1976: *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára III*, Budapest, Akadémiai.
- Bratinka József–Szigeti Ferenc 1991: *Szeged város tanácsának első jegyzőkönyve 1717–1723 = Tanulmányok Csongrád megye történetéből 18*, Szeged, Csongrád Megyei Levéltár.
- Inczeffi Géza 1959: Szeged XVIII. századi nyelvéről, *A Szegedi Tanárképző Főiskola Tudományos Közleményei*, 33–39.
- Papp László 1961: *Nyelvjárási és nyelvi norma XVI. századi deákjaink gyakorlatában = Nyelvtudományi Értekezések 25*, Budapest, Akadémiai.

MISCHUNG VON SPRACHVARIETÄTEN IM ERSTEN PROTOKOLL DES RATES DER STADT SZEGED

MIKLÓS NÉMETH

Im Aufsatz werden ausgewählte Texte aus dem ersten Protokoll des Stadtrates Szeged untersucht. Mein Ziel war, die Mischung der einzelnen sozialen und dialektalen Sprachvarietäten in den Texten des Protokolls zu zeigen und danach zu suchen, welche sprachlichen Formen die Stadtschreiber für normgerecht, welche dagegen für vermeidenswert hielten.

Die Untersuchung konzentrierte sich auf die phonetischen Variablen: aus dem Gesichtspunkt der zeitgenössischen Beurteilung der Dialektizität tragen die Zahlenwerte dieser Variablen – auch schon wegen des hinreichend bearbeiteten einschlägigen dialekthistorischen Materials – die meisten Informationen hinsichtlich der Beurteilung der einzelnen regionalen Varianten. Bei der Behandlung des Problems spielte die Häufigkeit des hervorstechendsten phonetischen Charakteristikums des südlichen Dialektgebietes, die des sog. *ö-Sprechens* (ung. *ö-zés*) eine eminent wichtige Rolle.